

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEK SHEVALARI TADQIQOTLARI: AMALIYOT,
METODOLOGIYA VA YANGICHA YONDASHUV”**

mavzusidagi

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari

(V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov muallifligida yaratilgan “O‘zbek
dialektologiyasi” darsligining 60 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan)

2022-yil 21-may

TOSHKENT – 2022

MUNDARIJA

1-SHU'BA

O'ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA MUNOSABATLARI

1.	Shuhrat Sirojiddinov Kirish so'zi. O'zbek shevalarini o'rganish yangi bosqichda	4
2.	Ashirboyev Samixon O'zbek shevalarini o'rganishning to'ng'ich kaliti	6
3.	Azimov Inomjon Jadid ziyolilarining shevalarga munosabati	13
4.	Abdiyev M., Rahmonov S. Samarqand o'guzlari nutqidagi so'z hosil bo'lishining ayrim xususiyatlariga doir	19
5.	Xolmanova Zulxumor Shevalardagi lakunar birliklar – til boyligini ko'rsatuvchi manba	23
6.	Enazarov Tolib Djumanazarovich O'zbek xalq shevalarining dialektal leksikasi va leksikografiyasiga yangicha yondashuv	28
7.	Darvishov Ibrohim O'zbek tilshunosligida Namangan shevalarining o'rganilishi	35
8.	Ahmedova Nargiza Xorazm shevasidagi dialektizm sememalar tahlili	39
9.	Hasanov Abdumannon Majidovich O'zbek shevalarining adabiy til leksikasidagi bo'shliqlarni to'ldirish imkoniyatlari	43
10.	Xolova Muyassar Abdulhakimovna Boysun tumani shevasida fonetik dialektizmlar	51
11.	Alimardonov Elyor Xorazm dialektal zonasining turkman tilli areallarida qaratqich kelishigining qo'llanilishi	60
12.	Turdialiyev Anvarbek Denov shevasining tasniflardagi o'rni	64
13.	Alimbekova Vazira Xalimjon qizi Dardoq shevasida unlilarning cho'ziq talaffuz qilinishi	72

2- SHU'BA

SHEVALARNING STRUKTURA XUSUSIYATLARI

1.	Ibragimov Y.M., Musayeva E., Shevalar leksikasining taraqqiy etishida kasb-hunar terminlarining o'rni	76
3.	Suvonova Rohila Akramovna Qipchoq shevalarida harakat fe'llari	79

XORAZM DIALEKTAL ZONASINING TURKMAN TILLI AREALLARIDA QARATQICH KELISHIGINING QO‘LLANILISHI

(QO‘SHKO‘PIR TUMANI MISOLIDA)

*Alimardanov Elyor Ilxom o‘g‘li,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti*

Annotatsiya. O‘zbeklar yashovchi manzillar (massiv) dialektal zonalarga ajratilishi areal lingvistikada o‘rganilgan. Shunday dialektal zonalardan biri bo‘lgan Xorazm dialektal zonasida o‘zaro aloqada (kontaktda) bo‘lgan tillardan biri turkman tilidir. Turkmanlar Xorazmda g‘uj bo‘lib yashaydi va ularning shevasi Xorazm o‘zbek shevalariga va aksincha o‘zbek shevalari turkman shevalariga o‘zaro ta’sir etadi, natijada o‘ziga xos oraliq hodisani hosil qiladi. Ushbu maqolada Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumani Shix qishlog‘idagi turkmanlar shevasiga o‘zbek shevalarining ta’sirini qaratqich kelishigi misolida o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili (shevasi), turkman tili (shevasi), o‘g‘uz lahjasi, Xorazm dialektal zonasi, sheva, affiks, affikslar variantlari, kelishik.

Annotation. The division of Uzbek settlements into dialectal zones has been studied in areal linguistics. Turkmen is one of the languages in the Khorezm dialectal zone, which is one of such dialectal zones. Turkmens live in large numbers in Khorezm, and their dialect Khorezm interacts with Uzbek dialects, and vice versa, Uzbek dialects create a distinctive intermediate phenomenon. This article examines the influence of Uzbek dialects on the Turkmen dialect in Shikh village, Kushkupir district, Khorezm region.

Keywords: Uzbek (dialect), Turkmen (dialect), Oghuz dialect, Khorezm dialectal zone, dialect, affix, affix variants, cases.

Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumani (Shix qishlog‘ida) turkman tilli aholi istiqomat qiladi. Muloqot jarayonida ular turkman tilidan foydalanadilar. Lekin bu yerdagi turkmanlar tiliga o‘zbek tilining kuchli ta’siri bor. Albatta bu jarayon mazkur ikki xalq vakillarining shu hududdagi o‘zaro aloqasi (kontakti) ekanligini e’tiborga olish zarur. Ular shevasidagi o‘zaro ta’sirni tilning har qanday unsurlari orqali asoslash mumkin. Maqolada bu hodisani ko‘rsatilgan tillar shevasidagi qaratqich kelishigining qo‘llanilishi misolida tahlil qilamiz.

Shix qishlog‘i turkmanlari shevasida qaratqich kelishigining **-iŋ, -iŋ; -uŋ, -üŋ; -nŋ, -niŋ; -nuŋ, -nüŋ; -ni, -ni** shakllari qo‘llaniladi. Turkman adabiy tili va markaziy shevalarida qaratqich kelishigining **-iŋ, -iŋ; -uŋ, -üŋ; -nŋ, -niŋ; -nuŋ, -nüŋ** shakllari qo‘llanilishi xarakterlidir. Qishloq turkmanlari shevasida **-ni, -ni**

qaratqich kelishigi shakllarining qo‘llanilishi o‘zbek tilining ta’siri natijasida yuzaga kelgan.

Qaratqich kelishigi otga qo‘shilib, o‘zi bog‘lanib u bilan moslikni hosil qiladi. Yuqoridagi qaratqich kelishigi affikslarining **-iň, -iň; -uň, -üň** variantlari undosh tovush bilan tugagan otlarga qo‘shiladi, **-niň, -niň; -nuň, -nüň; -ni, -ni** variantlari esa, unli tovush bilan tugagan otlarga qo‘shiladi.

-iň shakli orqa qator unli ishtirok etgan, undosh tovush bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi: *ba:vamiziň a:di, oruslariň kamali (k*), a:daminiň žorası, bulariň tupragı (g*), xa:niň huzuri, siziň ustiňiz, Xarazimiň tövörögündä, biziň övlät, xa:niň a:damlari, a:daminiň üji* kabi.

-iň shakli old qator unli ishtirok etgan, undosh tovush bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi: *biziň elat*, di:niň a:damı, Žünäjidiniň äjilesi, Bedergäniň ka:lası, i:tiň güni, ši:xini na:ni* kabi.

Ma’lumki, turkiy tillardagi qaratqich kelishigi **-niň** (turli fonetik ko‘rinishlari bilan) **n** tovushidan kelib chiqqan [Памстетд, 1957:33]. Bu tovush oldidagi **i** tovushi “bog‘lovchi” sifatida paydo bo‘lgan. **-in** affiksining so‘nggi tovushi **ň** formasida talaffuz etiladi. **-iň** ko‘rinishi O‘rxun-Enasoy yozuv yodgorliklarida ham qo‘llangan [Богородицкий, 85-86]: **su** (qo‘shin), **sun** (qo‘shinning); **ev** (uy), **ebini** (uyning).

Qaratqich kelishigining **-iň** varianti Mahmud Koshg‘ariyning “Devon”ida ham, “Qissasul Rabg‘uziy”da ham qo‘llangan [Боровков, 1949:25]. Prof. V.A.Bogoroditskiyning fikriga ko‘ra, qaratqich kelishigi **men, sen** kabi kelishik olmoshlarining so‘nggida **n** tovushining qo‘shilishi orqali morfologik qayta bo‘linish natijasida hosil bo‘lgan [Богородицкий, 1933:85-86]. 1969-yilda nashr qilingan “Qadimgi turkiy til lug‘ati”da qaratqich kelishigining qadimgi turkiy til davrida **-iň, -iň; -uň, -üň** ko‘rinishlari qo‘llanganligi qayd etiladi [ДТС, 659]. A.Shcherbakning rekonstruksiya qilishicha, qaratqich kelishigining umumturkiy birlamchi etimologik formasi ham **-iň** dir [Щербак, 1977:61]. O‘zbek tili Xorazm shevalari tarkibiga kiruvchi Hazorasp-Yangiariq shevalarida ushbu affikslar hozirda ham qo‘llanib kelmoqda. Shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi Sho‘raxon, Chimkent viloyatidagi Iqon, Qorabuloq, Qarnoq, Qizil qishloq, Qorako‘l [Шоабдурахмонов, 1984:40] hamda Xo‘jayli-Qo‘ng‘irot tumanlarida ham kelishikning **-iň, -iň** shakllari qo‘llaniladi [Иброхимов, 1974:33-34].

* Ushbu fonema chuqur til orqa k tovushini ifodalaydi va turkman dialektologiyasiga oid adabiyotlarda turlicha belgilar bilan keltiriladi: кь, къ (Nartyýew N. Türkmen dialektologiyasy. – Aşgabat: 2010. – B. 56.; Аразкулиев С. Гарагалпагыстан АССР-ның Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери. – Ашгабат: 1961.; Бердиев Р., Куренов С., Шамурадов К., Аразкулиев С. Очерк диалектов туркменского языка. – Ашхабад, 1970.)

* Ushbu fonema turkman tiliga xos bo‘lib, til orqa, sirg‘aluvchi, jarangli tovushni ifodalaydi va turkman dialektologiyasiga oid adabiyotlarda turlicha belgilar bilan keltiriladi: гъ, гь (Yuqoridagi manbalar).

* Mazkur holatda singarmonizmning buzilish holati kuzatiladi, bu haqda alohida tadqiqotlarda to‘xtalib o‘tamiz.

Aytish joizki, qaratqich kelishigining **-ïñ, -iñ** shakllari mazkur dialektal zonada yashovchi o‘zbeklar, asosan, Hazorasp tumani [Жуманазаров, 1961:39-40], shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi Sho‘raxon, Chimkent viloyatidagi Iqon, Qorabuloq, Qarnoq, Qizil qishloq, Qorako‘l [Шоабдурахмонов, 1984:40] hamda Xo‘jayli-Qo‘ng‘irot tumanlarida ham qo‘llaniladi [Иброҳимов, 1974:33-34].

-nïñ varianti orqa qator, unli tovush bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi: *Ġajīb (ġ*) aganïñ a:tï, sahabanïñ hurmatï, dozzahnïñ kapisï, E:ranïñ šä:ri, İsmamit a:tanïñ ši:xläri* kabi.

-niñ varianti old qator, unli tovush bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi: *övljā:niñ övlätläri, özinïñ šä:girti* kabi.

Ba’zi o‘rinlarda, undosh tovush bilan tugagan so‘zlarga ham qaratqich kelishigining **-nïñ/-niñ** shakllari qo‘shiladi: *bizniñ obadan, bizniñ ši:x elatï*. Bu holatni To‘rtko‘l turkmanlari shevasida ham uchratish mumkin: *ġizïñ > kizniñ, jigidiñ > jigitniñ, paġtalarïñ > paxtalarnïñ* [Аразкулыев, 1961:90].

Qaratqich kelishigining **-uñ, -üñ; -nuñ, -nüñ** shakllari markaziy, umuman, Turkmaniston Respublikasi turkman shevalaridan farqli o‘laroq, qo‘llanish darajasi juda passiv bo‘lib, buni o‘zbek tilining ta’siri natijasi deb qarash mumkin: *onïñ og‘lonlorï, šunïñ üjindä* kabi. Umuman, Shix qishlog‘i turkmanlari shevasiga o‘zbek tilining ta’siri o‘ziga xos bo‘lib, buni shartli ravishda 2 (tomonlama) ga ajratish mumkin:

1. Bevosita – o‘zbek adabiy tili ta’siri;
2. Bilvosita – o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi ta’siri.

O‘zbek adabiy tili bilvosita kishilarning o‘zaro suhbatida ta’sirida emas, balki ommaviy axborot vositalari, radio-televideniye, internet kabilar yordamida bevosita ta’sir etadi va adabiy til unsurlari turkmanlar shevasiga singib boradi.

Bilvosita esa, mahalla atrofi o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasiga mansub aholi bilan o‘rab olingan bo‘lib, yaqin qo‘ni-qo‘shnichilik, quda-andachilik, qavm-qarindoshlik asosida o‘g‘uz lahjasi turkmanlar shevasiga o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda.

Qishloq turkmanlari shevasiga o‘zbek adabiy tili ta’siri natijasida qaratqich kelishigining turkman tili markaziy shevalaridan farqli ravishda undosh tovushdan keyin keluvchi **-nïñ/-niñ** affikslarini keltirish mumkin. Bu holat mahalla atrofidagi o‘zbeklar shevasida ham, Turkmaniston turkman shevalarida ham uchramaydi.

O‘g‘uz lahjasining ta’siri sifatida mahalla turkmanlari tilida keyingi davrda faollashgan qaratqich kelishigining **-ni/-ni** shakllarini keltirish mumkin: *meni janïma, seni hakïñ, aġasïni tärbijäsi, Ġajīb aganï ežäsi, Nuržan ahunnï elindä* kabi.

*Ushbu fonema turkman tiliga xos bo‘lib, til orqa, portlovchi, jarangli tovushni ifodalaydi va turkman dialektologiyasiga oid adabiyotlarda turlicha belgilar bilan keltiriladi: Гъ, Гъ (Yuqoridagi manbalar).

Aytish joizki, mahalliy turkmanlar shevasida qaratqich kelishigini olgan kishilik olmoshlaring o'zbek adabiy tili va o'zbek tilining o'g'uz lahjasi ta'sirida xilma-xil qo'llanilishi xarakterlidir. Masalan, *meniñ//mäniñ; meni//mäni; seniñ//säniñ; seni//säni; onıñ//onı; biziñ//bizniñ; siziñ//sizniñ; olariñ//olarniñ* kabi.

Xulosa shuki, Xorazm viloyati Qo'shko'pir tumani Shix qishlog'ida turkman tilli aholi istiqomat qiladi.

1. Ularning shevasiga o'zbek tilining ta'siri kuchli.
2. Mahalla turkmanlari shevasida qaratqich kelishigining **-iñ, -iñ; -uñ, -üñ; -niñ, -niñ; -nuñ, -nüñ; -ni, -ni** variantlari qo'llaniladi.
3. Shix qishlog'i turkmanlari shevasiga o'zbek tili ikki yoqlama ta'sir etib, uni quyidagicha keltirish mumkin: bevosita, adabiy til ta'siri orqali va bilvosita o'g'uz lahjasi orqali.
4. O'zbek adabiy tili ta'sirida mahalla turkmanlari shevasida unli tovushdan so'ng keluvchi **-niñ//niñ** affiksi undosh tovush bilan tugagan ismga qo'shiladi: *bizniñ obadan, bizniñ ši:x elati*.
5. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi ta'siri orqali Shixobod turkmanlari shevasida qaratqich kelishigining o'g'uz lahjasida faol qo'llanuvchi **-ni//ni** affikslari qo'llaniladi.
6. O'zbek adabiy tili va o'zbek tilining o'g'uz lahjasi ta'sirida Shixobod turkmanlari shevasida qaratqich kelishigini olgan kishilik olmoshlari turlicha qo'llaniladi: *meniñ//mäniñ; meni//mäni; seniñ//säniñ; seni//säni; onıñ//onı; biziñ//bizniñ; siziñ//sizniñ; olariñ//olarniñ* kabi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аразкулиев С. Гарагалпагыстан АССР-ның Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери. Ашгабат, 1961.
2. Бердиев Р., Куренов С., Шамурадов К., Аразкулиев С. Очерк диалектов туркменского языка. Ашхабад, 1970.
3. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. Ташкент, «Фан». 1991.
4. Древнетюркский словарь. Л, 1969.
5. Жуманазаров Ю. Ўзбек тили Ҳазорасп шеvasининг морфологик хусусиятлари. Дисс. Филол. фан. номз. 1961.
6. Иброҳимов Й. Ўзбек тили Хўжайли-Қўнғирот шеваларининг морфологияси. Дисс. Филол. фан. ном. Тошкент, 1974.
7. Рамстетд Г.И. Введение в алтайское языкознание, Изд. Иностранной литературы. М., 1957.
8. Богородицкий В.А. Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию, Татгосиздат, Казань, 1933.

9. Боровков А.К. очерки истории узбекского языка/ Сб. Советское востоковедение, т. У1, 1949, М. – Л.

10. Решетов В.В. Об одном узбекском падеже. Тюркологический сборник. I, М. – Л. 1951.

11. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. Тошкент, “Фан”. 1984.

12. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977

DENOV SHEVASINING TASNIFLARDAGI O‘RNI

Turdialiyev Anvarbek Xusinovich

ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

anvarbekturdialiyev@list.ru

Annotatsiya. O‘zbek shevalari tasnifi ilk bor Polivanov, G‘.Olim Yunus, Borovkov, Reshetovlar tomonidan amalga oshirilgan. Bu tasniflarda Surxondaryo viloyati sheva xususiyatlari haqida ham ma’lumotlar bor. Surxondaryo viloyat shevalari A. Mamatqulov (1961), X. Alimurodov(1974), S. Rahimov (1985), A.Ishayev, Sh. Nosirov, K. Shoniyozov, G.Blagova, X. Doniyorov, D. Abdurahmonovlar tomonidan o‘rganilgan. Bu maqolada Denov tuman shevalarini o‘rgangan dialektologlarning ishlari tahlilga tortildi. Surxondaryo shevalari tasniflarda “j” lovchi sheva guruhiga kiritiladi, biroq viloyatning shimolida istiqomat qilayotgan qarluq guruh sheva vakillari haqida ma’lumotlar berilmaydi. Biz maqolada shu hududda yashovchi aholi shevasi haqida qilingan ishlar va ilmiy maqolalarni tahlilga tortdik va o‘z munosabatlarimizni bildirdik. Maqolada kuzatish, tahlil qilish va qiyoslash metodlaridan foydalanildi.

Kalit so‘zlar: dialektologiya, lingvistika, sheva, unli, “j”lovchilar, qarluq, kaltatoy, barlos, aralash sheva, tojik tili, shahar shevasi.